

SZŐKE KORNÉLIA

Régi és új bolondok

Sebastian Brandt *Bolondok hajójának* 18. századi átdolgozása¹*

Sebastian Brandt *Bolondok hajója* című műve (továbbiakban: *Narrenschiff*) 1494-ben jelent meg. A szöveget a német kora újkori irodalom legfontosabb művének tekintik, amely évszázadokkal később is inspiráló hatású volt irodalmi körökben. Johannes Trithemius (1462–1516) *Divina Satyraként* emlegeti a művet, ezzel is érzékeltetve, hogy a *Narrenschiff* hasonló jelentőségű a német műveltség történetében, mint Dante *Divina Commediája* az olasz irodalomban (*Narrenschiff* 1964, 463). A tanulmányban bemutatásra kerülő szöveg is egyike a *Narrenschiff* későbbi változatainak. Mintája és eszmei előképe Sebastian Brandt műve volt. Ám ahogyan a *Narrenschiff* képből és szövegben egyaránt a kora humanizmus gondolatvilágát képviseli, úgy a *Wohl-geschliffenen Narren-Spiegel* (továbbiakban: *Narren-Spiegel*) is magán viseli korának – a korai felvilágosodás évtizedeinek – szellemi lenyomatát. Képeit a késő középkor bolondja mellett a 18. század sokszínű társasága is betölti, háttérként korabeli városképek és aprólékosan megkomponált tájképek láthatók. A rézmetsző ezen túl a képek használati tárgyait is aktualizálta: az íjakat felváltották a puskák, a női öltözékek pedig kiegészültek a párizsi divat kelleivel, a legyezővel és a csipke felöltővel. Nyelvi kifejezésében a felvilágosodás korabeli bolondtükör a kor szokásához igazodik, és szókincsébe francia szavakat és kifejezéseket vegyít. A *Narren-Spiegel* azonban eszmei mondanivalóját tekintve is megújította a brandti művet. A képi és nyelvi kifejezésmódok mellett a két mű tartalmi eltérései azt a kétféle szemléletet, hozzáállást tükrözik, amelyek a késő középkorban és a kora felvilágosodás korában az emberi bolondságot megítélték.

¹ A tanulmányt Gyapay László Tanár Úrnak, a Miskolci Egyetem docensének ajánlom köszönetem és tiszteletem jeléül.

A bolondtükör csiszolása

A *Narren-Spiegel* a 18. század első felében jelent meg Németországban. Az egykori szerző sem a kiadás évét, sem pedig a helyszínét nem kívánta megnevezni. A nyomtatás helyeként a címlapon feltüntetett „Freystadt” a szabadság jelentéskörére, a Freiheit (szabadság) és a Freimut (őszinteség, nyíltság) szavakra asszociál. A homályos kiadási évet illetően („gedruckt in diesem Jahr”) Emil Weller a fiktív nyomdai helyszíneket közlő katalógusában a nyomtatás helyeként Nürnberget jelöli meg, a kiadási évet illetően pedig 1730-at javasolja (WELLER 1858, 49).² A mű szerzője álnéven, Wahrmund Jocoseriusként mutatkozott be a könyv címlapján. A választott név összecseng a kötet írói programjával: a szerző tréfásan (lat. iocus), de egyúttal kellő komolysággal (lat. serius) szeretné elbeszélni az igazságot (Wahrheit – [im] Mund). A választott név – bár kiválóan illik a könyv alapkoncepciójához – mégsem mondható eredetinek ebben a korban, hiszen a XVII–XVIII. században legalább tucatnyi szerző választja ezt a névformát ismeretlenségének megőrzése érdekében (WELLER 1886, 278, 601–603).

A *Narren-Spiegel* 114 rézmetszetet tartalmaz, amelyeken egy-egy jelenet látható a képek központi figurájával, a hagyományos bolondöltözék kellékeit (csörgősipka, buzogány stb.) viselő bolonddal. A képeket hatsoros rímes versikék kísérik, illetve magyarázzák. A szerzői bevezető szerint a kötet Sebastian Brandt *Narrenschiff* című művének újszerű kiadása. Az új kiadás azonban bizonyos mértékű átdolgozással jár, amely a cím szerint *gondos csiszolást* („wohl-geschliffen”) jelent. Ez elsősorban formai, de egyes esetekben tartalmi eltérésekben mutatkozik meg.

A *Narren-Spiegel* ismeretlenségéből az emelte ki, hogy a bolondirodalom (*Narrenliteratur*) egyik szakértője, Manfred Lemmer 1986-ban faksimile kiadásban jelentette meg a művet. A szöveg mellőzöttségét, recepciójának hiányát több dolog magyarázza, köztük az a tény, hogy, bár Sebastian Brandt híres művének egy újszerű kiadása, a *Narren-Spiegel* költői minőségében és eszmei mondanivalóját tekintve alulmúlja 15. századi mintáját. Másrésről a *Narren-Spiegel* saját korában is kevés figyelmet kapott, amelynek magyarázata lehet, hogy maga a választott műfaj, tehát az emberi jellem megjobbítását célul tűző és a jellembeli hiányosságokat bolond alakokkal szemléltető erkölcsi gyűjtemény ekkorra – a 18. század elejére – időszerűtlenné válik.

A *Narren-Spiegel* legfeltűnőbb formai különbsége elődjéhez, a *Narrenschiff*-hez képest a terjedelmi rövideg. A *Narrenschiff* 112 vers formában írott fejezetet tartalmaz, ahol minden fejezet kezdetén az adott téma illusztrációjaként Dürer rézmetszete áll, majd egy háromsoros summázat, amely a fejezet tartalmát összefoglalja. Ezután következik a hosszú kifejtés, amelyben Brandt először az

² Lásd még: KRAUSE 1730, 20.

egyes bűnöket nevezi meg (*Von Selbstgefälligkeit – A hiúságról, Von Undankbarkeit – A hálátlanságról, Von unfolgsamen Kranken – Az engedetlen betegről, Von unnützem Studieren – A haszontalan tanulmányokról*), majd röviden jellemzi a bolondságokat, és végül következményeik és pusztító hatásuk felsorolásával folytatja. A nagyszámú bibliai, mitológiai és egyéb kulturális példa leírásának tehát az érdeklődés felkeltése mellett elsősorban a bolond cselekedetektől való elrettentés a funkciója.

Míg a *Narrenschiff* fejezetei legkevesebb 34 sort tesznek ki, addig a XVIII. századi szerzőnek hatsoros epigrammákban kellett összefoglalnia mondanivalóját. A fametszeteket ugyanakkor felváltották a modern és igényes rézmetszetek. Szintén külsőleges változás, hogy az eredetileg a különböző bűnöket leíró címek helyett a XVIII. századi kiadásban a bolond áll a fejezetek címeiként (*Der verwegene Narr – A vakmerő bolond, Der alles auf Morgen verschiebene Narr – Mindent a holnapra halasztó bolond, Der undankbare Narr – A hálátlan bolond*).

A *Narren-Spiegel* úgy értékelhető, mint az egyik utolsó irodalmi-művészi kísérlet, amely Brandt klasszikus művét – bár formailag rövidítve és csiszolva, de – mondanivalóját tekintve a kora humanizmusban született erkölcsi tanítást közvetítve bocsátotta a nyilvánosság elé. Néhány évtizeddel később, a 19. században Brandt műve egészen más jelentőséget nyer az irodalmi érdeklődésű körökben, és filozófiai-erkölcsi tanulságai helyett elsősorban tudományos-filológiai szempontból válik érdekessé. Mivel a *Narrenschiff*nek 1494 és 1635 között Közép- és Nyugat-Európában 73 különböző kiadása látott napvilágot (*Narren-Spiegel* 1986, 140) – amelyek német példányai olykor különböző nyelvjárássokban jelentek meg –, így a szöveg kiválóan alkalmas volt arra, hogy nyelvi-filológiai vizsgálatok, módszertani alapvetések munkapéldányává válhasson (Voss 1994). Friedrich Zarncke *Narrenschiff*-kiadásában történik meg a kora újkori szövegek filológiai tanulmányozásának és kiadásának módszertani meghatározása és fogalmi alapvetése (ZARNCKE 1854). A *hiteles szövegváltozat, az editio princeps és a betűhű kiadás* fogalmainak használatba hozása, a forrásul szolgáló szövegek feltárásának és kikövetkeztetésének követelménye, illetve módszere, a szöveg befogadásának, recepciójának a története először Zarncke kommentárjában fogalmazódik meg olyan módon, amely mintául szolgált a későbbi, e korszak szövegeinek kutatásával foglalkozó németországi filológusok számára (SEELBACH 2000, 100).

A *Narren-Spiegel* szerzője meg kívánta tartani az eredeti brandti szerkezetet, így kisebb eltéréseket leszámítva a fejezetek a *Narrenschiff* fejezeteinek sorrendjében követik egymást.³ Az előszó leírása szerint maga a szerző is arra törekedett, hogy az eredeti mű *inventióját* közvetítse úgy, hogy a tanulságot a sokszor az igen

³ „Es ist auch dieses die Ursach, warum man der Ordnung, welche im angeführten Narren-Schiff gehalten worden, auch hier genau nachgegangen, also daß sich der Verfertiger der dabey gesetzten Reim-Zeilen nicht einmal die Invention davon zu zuschreiben gedenket, angesehen er das meiste aus des ersten Autoris sehr weitläufigen Elaboration entlehnet, und sich deswegen weder Danks

terjedelmes brandti kifejtésből vette át saját rímes verseibe. Éppen azonban a hat-soros szerkezeti keret miatt – amit a szerző költeményei esetében mindig megtartani igyekezett – többször találkozunk egyszerűsített vagy aktualizált, az eredeti brandti mondanivalótól eltérő tanulssággal.

Ki a bolond?

A *Narren-Spiegel*, akárcsak elődje, a *Narrenschiff*, az emberi jellem hibáinak és fogyatékoságainak katalógusa. A *Narrenschiff* alapkonceptiója, hogy bemutassa a tévedéseket, a kisiklásokat és az emberi balgaságokat azzal a céllal, hogy abból a „Lehre des guten Lebens” tanulsága fogalmazódjon meg. Az olvasó – a könyvet tükörként tartva – önmaga bolondságát ismeri fel a mű lapjain. A szemlélődés akkor éri el célját, ha az ember „nem tekint önmagát olyasminek, ami nem” („nicht von sich halten, was nicht ist”), tehát magát nem bölcsként, hanem bolondként szemléli, illetve az addig okosnak tartott cselekedeteiben felismeri tévedéseit, önmaga fogyatékoságait.

Den Narrenspiegel ich dies nenne,
In dem ein jeder Narr sich kenne;
Wer jeder sei, wird dem vertraut,
Der in den Narrenspiegel schaut.
Wer sich recht spiegelt lernt wohl,
Daß er nicht weise sich achten soll,
Nicht von sich halten, was nicht ist.

(*Narrenschiff* 1964, 8)

A bolondság (Narrheit), a tévelygés (Irrsal) és a balgaság (Torheit) olyan fogalmak, amelyek a követendő norma ellentétéként tűnnek fel. A szellemi vakságot, az ostobaságot és a hitetlenséget a bolond figurája testesíti meg, aki, mivel nem vesz tudomást saját balgaságáról, azt sem ismeri fel, milyen veszélyes ez az állapot önmaga és a többi ember számára.

Welch hohes Ansehn Weisheit fand,
Wie sorgenvoll der Narren Stand.

(*Narrenschiff* 1964, 8)⁴

noch Haßes, so ihm daraus zufliessen könnte, theilhaftig zu machen verlangt” (*Narren-Spiegel* 1986, 4).

⁴A *sorgenvoll* itt aggasztó, veszélyes értelemben: KÖNNEKER 1966, 81. Vö. Friedrich Zarncke kommentárjával (ZARNCKE 1854, 298).

A *Narrenschiff* eszmei mondanivalóját tekintve a keresztény morálfilozófián alapul, a Brandtnál megfogalmazott szellemi sötétség mégis élesen elhatárolódik a keresztény hagyományban megfogalmazott ördögi gonoszságtól. Bár a bolond tévedései révén a bűn útjára sodródik, ez a bűnösség különbözik attól a gonoszságtól, amelyet a Sátán képvisel. Az isteni akarat ellen szándékosan fellepő Sátán az isteni mű szétzúzásán fáradozik. Az efféle törekvésekért Brandt felfogásában sem vállalható felelősség. Nála azonban a bolond legfőbb bűne a tudatlanság. Cselekedeteit, erkölcsi viselkedését zavarodottság jellemzi, törekvései nem érik el az igaz célt, hiszen észlelése és ítélőképesége sötétségbe borult.

Es lebt die Welt in finster Nacht
Und tut in Sünden blind verharren,
Alle Gassen und Straßen sind voll Narren.

(*Narrenschiff* 1964, 7)

Brandt álláspontja szerint a megtévedt ember tanítás és feddés révén visszatárlhat a jó útra. Alapvető különbség áll fenn tehát a bolondság és gonoszság között. A bolondság ebben a tekintetben rejtetten ható szellemi hiányosság, amely a legtöbbek számára nem felismerhető, megjelenésében sokféle és ellentmondásos formát ölthet, és amelynek megkésett észlelése katasztrofális következményekhez vezethet. Éppen ezért – míg Brandt első lépésben kizárja a gonoszságot ebből a leírásból – a kárhozatba való sodródás veszélye mégis fenyegetően megmarad, hiszen a túl későn vagy egyáltalán fel nem ismert balgaság a bűnbe való elsüllyedést és ezzel a kárhozat lehetőségét hordozza magában.

Polgárság és bolondság

A XVIII. században született *Narren-Spiegel* előszavának kezdő gondolata szerint az egész világ tele van bolondokkal („die ganze Welt voller Narren”), és ez az állapot a korábbi korokban is jellemző volt. Diogenész például fényes nappal lámpást gyújtott, hogy az értelmet uraló sötétségben megtalálja az igaz embereket (*Narren-Spiegel* 1986, 1). Maga a szerző sem kívánja ennek az ellenkezőjét állítani, sőt megerősíti a bolond sokaság jelenlétét a világban. A bolondok nagy számának az oka, hogy a balgaság olyan tetszetős és vidám dolog, és úgy vonzza magához az embert, mint mágnes a vasat. Az ember ugyanis maga kíván bolond lenni azáltal, hogy semmi olyan dologra nem vágyik, ami nincs megfűszerezve némi balgasággal. Így amikor Démokritosz az emberi bolondságot kinevette, nem azért tette, mert különös gyönyörűséget talált az emberi hibákban, hanem mert látta, hogy az emberek cselekedeteit minden értelmük ellenére is balgaság hatja át, amelynek céljait is alárendelik. Nem így látta ezt a „síró filozófusként” emlegetett Hé-

rakleitosz akit az értelmes emberek balga cselekedetei („unvernünftige Verfahren vernünftiger Menschen”) zokogásra és szomorúságra ösztönöznek. Ahogyan Sebastian Brandt, úgy a *Narren-Spiegel* szerzője, Wahrmund Jocoserius is az emberi természethez alapjaiban hozzátartozó tulajdonságként látja a bolondságot. De amíg a *Narrenschiff* koncepciója az, hogy az isteni akarat ellen vét és a kárhozat felé sodródik az, aki balgaságát nem orvosolja, addig a 18. századi műben az értelem (Vernunft) szenved el a legnagyobb csorbát a bolond cselekedetek révén.

Az előszó szerint a balgák közösségében vannak olyanok, akik a bolondozást művészi szinten űzik, és minden közösségben késztetést éreznek arra, hogy a paprikajancsi szerepét játsszák. Az ilyen emberek fogadtatása eltérő lehet, hiszen egyeseket nevetésre ingerelnek, az értő hallgatóság körében („bey Verständigen”) mégis szánalmat váltanak ki, hiszen értelmük fogyatkozásait mutatják meg balga cselekedeteikkel.⁵ Az efféle emberek tettetését („sie doch nur simulieren wollen”) hamar felismeri az értelmes emberek közössége, amely minél előbb szabadulni szeretne („je eher je lieber möchte los werden”) e szélhámosok (geschwind) terhesnek érzett társaságától.

A bolondokkal, illetve a bolondsággal szembeni elutasítás a korai felvilágosodás polgári társadalmának jellemző magatartása. Gottsched és a német irodalmi reformmozgalom száműzni kívánta a bolond figuráját az irodalomból (SHAHAR 2016, 12). Az értelem tekintélyét hangoztató világban a bolond alakja az irracionalitás megtestesítője volt. Mivel a bolond színpadi produkciójában az értelmes gondolkodás hiányáról tesz tanúbizonyságot, a szándékos bolondozás a polgári társadalom normái szerint ízléstelen és primitív. A színház célja a néző nevettetése helyett annak megjobbítása legyen („die Zuschauer nicht sowohl zum Lachen zu reizen, als solche zu verbessern”) – idézi a korszak egyik gondolkodójának sorait Wolfgang Promies, aki a Hanswurst figurája elleni küzdelmet a német felvilágosodás gondolkodásmódjának egyik korai tüneteként értékeli (PROMIES 1987, 29).

A bolond – mivel csökkent értelme erre alkalmatlanná teszi – nem tud különbséget tenni jó és rossz között. Az éleslátás hiánya a 18. századi *Narren-Spiegel*ben is bolond-attribútummá válik, és mivel ez a fejezet mondanivalóját tekintve eltér a brandti előképtől, érdemes kicsit hosszabban kitérni rá. A rosszul választó bolond (*Der übel wehlende Narr*) a 18. századi leírásban olyan, mint az a gyermek, aki a valódi értéket megítélni nem tudván tarka babszemeket választ ezüstpénzül, hiszen azok színes külleme, nem pedig tényleges értéke alapján dönt.

⁵ „Und gibt es Leute / welche mit den ungeschickten Kochen alle Suppen versalzen / wann sie nemlich davon Profession machen / in allen Compagnien Pickelhäringe abzugeben [...] sich aber bey Verständigen zugleich auch recht mitleidenswürdig machen / weil sie ihren schlechten Verstand damit zeigen” (*Narren-Spiegel* 1986, 2).

Kinder wählen für Duplonen
 mehrentheils gesprengte Bohnen
 weil sie nicht recht witzig sind:
 Ein Narr wählt nur schlechte Sachen
 pflegt was köstlich zu verlachen
 liebt für Lauten die Schalmeyn .

(*Narren-Spiegel* 1986, Nr. 54)

A kép középpontjában lévő bolond figura a finom hangzású zenei eszközöket, a lantot és a hárfát érintetlenül a földön hagyja, és helyettük a hangos dudát és sípot választja, azokat a hangszereket, amelyek lármát keltenek vagy nevetésre ingerelnek. Az elhibázott választás mögött („Ein Narr wählt nur schlechte Sachen”) az átgondolatlan döntés áll, amelyért az illető ember együgyűsége, ítélőkészségének hiánya felelős. 1-es és 2-es számú kép egymás mellett

Bár az illusztráció megegyezik a *Narrenschiff*-ben található előképpel, Sebastian Brandt a rossz választás helyett egészen más tanulságot fogalmazott meg ebben a fejezetben. Brandtnál nem az elhibázott választás és a helyes ítélőképesség hiánya, hanem az okos szó, a tanító beszéd iránti közömbösség a balgaság oka. A fejezet címe is erre utal, a feddést nem tűrő bolondról szól (*Tadel nicht dulden wollen*). A képen látható hárfa és a lant a bölcs és igaz szó kísérei, amelyet az arra nem hallgató bolond érdektelensége miatt a földön hagy. Füle süket az okos szóra, a helyreigazítást pedig nem tűri, így türelmetlensége megakadályozza abban, hogy az igaz beszéd munkáljon benne, miáltal pedig maga is bölccsé válhatna. A dorgáló szavak elutasításával saját mindenhatóságát és elbizakodottságát erősíti, elfelejtve ezzel emberi mulandóságát és kicsinységét.

O Narr, bedenk zu aller Frist,
 Daß du ein Mensch und sterblich bist
 Und nichts als Lehm, Asch, Erd und Mist.
 Denn unter aller Kreatur,
 Die hat Vernunft in der Natur
 Bist die geringste du, ein Schaum,
 ein Hefensack und Bastard kaum.

(*Narrenschiff* 1964, Nr. 54, 191)

A bolondság megítélését illetően további újdonsága a *Narren-Spiegel*-nek, hogy szerzője szerint a bolondozásban megtalált mérték, azaz az okosan használt balgaság hasznot hozhat az azt jól használóknak. Vannak olyanok – írja –, akik előadásukat egy kis belekevert balgasággal („mit ein wenig untergemischten Thorheit”) ízéssé tudják tenni, sőt egyesek ennek a művészetét olyan jól értik, hogy magasra ível a szerencsájük a világban, amely eredményt e nélkül a tudományuk

1. kép. *Der übel wehlende Narr*,
Narren-Spiegel, Nr. 54.

2. kép. *Tadel nicht dulden wollen*,
Narrenschiff, Nr. 54.

(*Wissenschaft*) nélkül nem érhatték volna el, csupán csak álmaikban. Ezeket az embereket a szerző szerint az eszes orvosokhoz lehet hasonlítani, akik a gyógyszerek helyes keverésének tudományában jártasak. Az ilyen tapasztalt ember tudja, hogy miként egyes orvosságok kellemetlen ízük miatt, úgy egyes dolgok is saját eredeti állapotukban kevésbé elviselhetők. Ezeket a dolgokat megfelelő adag nevetséges balgasággal („mit einer gewissen Dosi von lächerlicher Thorheit”) ügyesen mérsékelni, illetve szabályozni lehet, aminek az eredménye az, hogy az emberek körében a rosszallás helyett tetszést aratnak. A balgaság bizonyos helyzetekben való megjátszása, a tréfa helyes mértékének eltalálása, vagyis az „ügyesen használt bolondság” keveseket kiváltságos helyzetekbe juttathat. Ezek az emberek méltán neveztetnek az életbölcesség birtokosainak (*Welt-klugen Leute*).

Itt szükséges röviden utalni arra, hogy a felvilágosodás az irodalmi diskurzusformák – például a komikum és szatíra – átalakulását hozta. Megjelent a szatíra szerepének új felfogása. A komikum a felvilágosodás időszakában tanító szereppel rendelkezett, gyakran szó esett gyógyító funkciójáról is. Az irodalmi diskurzusban a szatirikus terápia mint *medicina mentis* vagy *medicina animis* került említésre, a komikus pedig *medicusként*, aki az egészséges értelem gyógyulásának szolgálatában állt (DEUPMANN 2002, 84).⁶

⁶ A témához lásd még GRIMM 1983, 720.

A balgaság e két meghatározása után az előszó szerzője a bolondság természetes állapotára tér ki. A *Narren-Spiegel* példái ugyanis a bolondság velüknkszületett állapotát mutatják be,⁷ amely– hasonlóan a megjátszott balgasághoz – az értelem közegében nem kedvelt állapot („die Narrheit in ihrer angebohrnen Blöse noch weniger beliebt seyn kann”). A természetes balgaság, bár kevésbé népszerű jelenség, megismerése biztos haszonnal jár az olvasó számára. A mű egy korábban ismert, és ritkaságnak számító témát új formában („in einer neuen Masque”) tár a nyilvánosság elé. Arra a kérdésre, hogy miért kell a már meglévő mű mellé újabb, azt a választ kapjuk, hogy a könyv hasznos igazságokat tár fel, amelyeket nem lehet elégszer ismertetni.⁸ Az ilyen igazságok az indulatok megfékezésében („Verbesserung unserer Affecten”) és az akarat megjobbításában („Ausbesserung des Willens”) segítenek.

A balgaság bűne alól kívánja felmenteni a bolondot – és ezzel szintén eltér az eredeti brandti állásfoglalástól – a *Narren-Spiegel* azon a helyen, ahol a saját dolgait elhanyagoló bolond (*Der das Seinige verwahrlosende Narr*) példáját ismerteti. A képen látható figura épp egy kisebb tűz oltásával van elfoglalva, amikor egy másik hozzá lép, és figyelmezteti a háttérben lángokba borult házára. Bizonyosan nagy balga az – írja a *Narren-Spiegel* szerzője –, aki mások tüzét kezdi oltani akkor, amikor saját házát már csaknem teljesen felemésztették a lángok. Mégsem nevezhetők bolondnak azok, akik azzal hoztak szerencsétlenséget saját fejükre, hogy mások kárát egykeztek elhárítani.

Der ist gewiss ein großer Thor,
der fremdes Feuer löscht zuvor,
und das im Hauß läßt immer wüten
doch sind mir das nicht närrsche Leut
die eignes Unglück nichts geheut,
nur daß sie andrer Schad verhüten.

(*Narren-Spiegel* 1986, Nr. 58)

A képi megformálás mutatja, hogy az efféle módon elfoglalt ember még a figyelmeztetés ellenére sem hagy fel azzal, hogy ’más tüzét oltsa’ (vagyis a más dolgaival való foglalkozással), hanem konokul kitartva – akár saját javainak feláldozásával – folytatja tervbe vett elfoglaltságát. A brandti mondanivaló ezen a helyen össze-

⁷ „Weder von dieser noch von der vorherigen Gattung sind diejenigen Thorheiten, welche dem geneigten Leser in diesem Buch praesentieret werden, angesehen man darinnen keineswegs die unterschiedliche Arten, womit die Narrheiten vorgestellt werden, sondern vielmehr diese selbst in ihrer natürlichen Gestalt zu zeigen sich vorgenommen hat” (*Narren-Spiegel* 1986, 3).

⁸ „Worauf zur Antwort dienet, daß man nützliche Wahrheiten nicht oft genug vortragen kann” (*Narren-Spiegel* 1986, 3).

3. kép. *Der das Seinige verwahrlosende Narr,*
Narren-Spiegel, Nr. 58.

tettebb, mélyebb. Nála a folytonosan elfoglalt ember típusa körvonalazódik, aki a mások gondjaival való foglalatosság közben saját magáról „elfelejtkezik”, illetve önmagának károkat okoz. Aki másoknak arat, de önmagának nem vet, illetve mások ruháját nagy gonddal tisztogatja, de közben sajátját bepiszkolja,⁹ az afféle emberek karikatúrája Brandtnál, akik képesnek tartják magukat a világ sorsának irányítására.

Míg a 18. századi változatban a mások gondjai iránti érzékenység, a másokon való segíteni akarás felmenti az embert a bolondság vádjá alól (ahogyan a szerző fogalmaz: „doch sind mir das nicht närrsche Leut”), addig Brandt kételkedik abban, hogy lehetséges az önmagunkról és a másokról való gondoskodás terheit egyszerre hordani. A másokkal való bíbelődés ugyanis önmagunk elfelejtésének veszélyét rejtj magában. Brandt ezt a fejezetet (*Seiner selbst vergessen*) az önfelejtés témájának és az ebből adódó veszély leírásának szenteli. Önmagunk mellőzése

⁹ „Wer andern schneidet und sich nicht sät / Und wer eines andern Kleidgern putzt / Mit Fleiß und seins derweil beschmutzt. / Wer löschen will eines andern Haus, / Wenn ihm die Flamm schlägt oben aus / Und seines brennt mit aller Macht / Hat seines Nutzens wenig acht” (*Narrenschiff* 1964, Nr. 58, 207).

mások miatt, saját magunk, pontosabban saját bolondságunk felismerésében akadályoz, ebből következőleg lelki békességünk és bölcsességünk elérésében is. Éppen ezért az, aki mások intése ellenére is buzgón folytatja balga tevékenységét, csak igen nagy kárt szenvedve tanulja meg a leckét, s az is előfordul, hogy még halála pillanatában is tudatlanság hatja át elméjét.

Wer darin Überredung leidet,
Was Schaden ihm und Spott bereitet,
Der kann die Länge sich nicht wehren:
Der Narr erwischt ihn bei den Geren,
wird Weisheit ihn mit Schaden lehren.
Den kommt der Tod am härtesten an
Den sonst erkannte jedermann
Und der, an seines Lebens End,
Stirbt, ohne daß er selbst sich kennt.

(*Narrenschiff* 1964, Nr. 58, 208)

A Narren-Spiegel illusztrációi

Az előszóban leírtak szerint Wahrmund Jocoserius, a kötet kiadója először a réztáblákat kapta meg, és ehhez írta a hatsoros epigrammáit. Az 1730-as kiadás rézmetszetei a Meriánok frankfurti műhelyében készültek a XVII. század második felében (THIEME–BECKER 1907–1950, 17). A metszetek alapjául a svájci miniatúrafestő, Wilhelm Stattler (†1708) képei szolgáltak, aki már Caspar Meriánnal (1627–1686) történő találkozása előtt foglalkozott ezzel a témával, és több illusztrációt készített Sebastian Brandt *Narrenschiff* című művéhez. Ahogyan az Stattler visszaemlékezéséből kiderül, Meriánnak tetszettek a vázlatok, és a *Narrenschiff*-illusztrációk mellé további megbízásokat adott számára (FÜSSL 1769, 142). A preparált rézlemezek a 18. század első felében a kiadónak – Wahrmund Jocoseriusnak – a tulajdonába kerültek, aki a rimes epigrammákkal kiegészítve kiadta a kötetet (*Narren-Spiegel* 1986, 3).

Néhány eltérést kivéve a rézmetszetek hűen követik az 1494-es *Narrenschiff*-kiadás fametszeteit. Az eredeti koncepciótól való leglátványosabb eltérés a 103. részben található, ahol a brandti szövegben az Antikrisztusról (*Vom Antichrist*) szóló fejezet áll, amely rész a *Narren-Spiegel*-ből teljes egészében kimaradt. A könyvben ettől a ponttól elcsúszás van: a *Narren-Spiegel* fejezetei mindig az eggyel korábbi *Narrenschiff*-fejezeteket reprodukálják. Például 103-as (*Der die Wahrheit verschweigende Narr*) megfelel a brandti szöveg 102. fejezetének (*Wahrheit verschweigen*), a 104-es fejezet (*Der das Gute verhinderende Narr*) a *Narrenschiff* 105-ös fejezetének (*Verhinderung des Guten*) és így tovább.

Néhányszor találkozunk a *Narren-Spiegel*ben olyan jelenetekkel, amit a 18. századi szerző újabb képi elemekkel, szereplőkkel bővített. Ilyen a 98. fejezetben a válogatott zsidókat magában foglaló *ausländische Narren* csoportja, amely a *Narrenschiff*ben szaracénokból, muzulmánokból, eretnekekből (husziták), kerítőnőkből, öngyilkosokból és gyerekgyilkosokból áll. Olyanokból, akik kívül állnak a keresztényi világrend értékein, így Brandt haszontalan embereknek nevezi őket, s akik annyira összenőttek ördögi bolond énjükkel, hogy nem is akarnak attól elválni.¹⁰ A szerző keveset kíván róluk írni: ahogyan írja, bolond állapotukban nem háborgatja, inkább nyugton hagyja őket, hiszen balgaságukban ők oly siketek és vakok („In ihrer Narrheit taub und blind”), hogy sem tréfával, sem tanítással nem jobbíthatóak. A 18. századi változat képi elemei sokban megegyeznek a dűrieri fametszet figuráival (lásd a muzulmán öltözetet viselő alak, illetve a háttérben megjelenő öngyilkos figurája), a súlypont mégis egy újabb addig ismeretlen képi szereplőre és szemfényvesztő hivatására, a jövődömondásra esik.

Ist dies ein Narr mögt ich wol fragen
dem der Ziegeuner wahr soll sagen
und nicht vielmehr das Jauner-Gsind?
Ich denk man kan den Zweifel brechen
wann man wird nach der Wahrheit sprechen
daß sie es alle beide sind.

(*Narren-Spiegel* 1986, Nr. 98)

Maga a jövődömondás tevékenysége elegendő ahhoz, hogy a szerző bolonddá avassa a kép új szereplőjét, a *Ziegeuner-Narrt*. És bár a jövődömlést kérő figura mohamedán ruházatban jelenik meg, a hangsúly nem eretnekségén van, mint Brandtnál, hanem azon a hibáján, hogy hallgat egy csaló fecsegésére, ezáltal helyes ítélőképességeinek hiányosságait mutatja fel. Arra a kérdésre, hogy vajon a gazemberek csoportja (*Jauner-Gesind*) nevezhető bolondnak, vagy pedig az az ember, aki elhiszi egy cigány jó ámitását, a szerző úgy felel, hogy egyik sem jobb a másikánál, mindkettő egyformán balga.

Szintén újszerű képi feldolgozás jellemzi a *Narren-Spiegel* 84. fejezetét. Ahogyan erről korábban szó esett, a *Narrenschiff* központi gondolata a bűnökből és gyengeségekből az önmegismerésbe és önfelismerésbe vezető út, azaz a bölcsesség útjának megtalálása. Éppen ezért több fejezet foglalkozik a helyes döntéssel, illetve az e döntés melletti elköteleződés témájával. A helyes úttól való elfordulást mutatja be a 84. fejezet is. Brandt a bölcsesség útjának választását az eke szarvának

¹⁰ „Noch sonst gibt's viel unnütze Leute / Die tragen häßliche Narrenhäute / Und sind darin verwachsen ganz, / Gebunden aus des Teufels Schwanz, / Und wollen nicht davon abstehn” (*Narrenschiff* 1964, 98, 362).

4. kép. *Der von der Weißheit sich wieder abkehrende Narr, Narren-Spiegel, Nr. 84.*

megragadásához hasonlítja. Aki erre az útra tér, annak útja – akár az ekét tartó szántóvetőé – nehéz és gyötrelmekkel teli lesz. Az ezt az utat választó emberek, bár tudják, hogy ez a helyes irány, a bölcsesség útja, mégis letérnek erről az útról, és döntésükhöz hűtlenné válva visszafordulnak a korábban megszokott kényelemhez.¹¹ A választott hasonlat Mózes második könyvéből való. Ahogyan a zsidók a pusztai vándorlásuk alatt az egyiptomi húsos fazekat óhajtották vissza,¹² úgy az ilyen ember sokszor érez késztetést arra, hogy hátratekintsen, majd visszatérjen világi életének korábban megszokott ajándékaihoz.¹³ Az ilyen elfordulás olyan, mint a betegségbe való visszaesés, amely azt a veszélyt hordozza magában, hogy a visszahullás után már aligha gyógyulhat meg az ember.

¹¹ „És monda néki Jézus: Valaki az eke szarvára veti kezét, és hátra tekint, nem alkalmas az Isten országára.” Luk 9,62.

¹² „Bár megholtunk volna az Úr keze által Egyiptom földén, amikor a húsos fazék mellett ülünk vala, amikor jól lakhattunk vala kenyérrel.” Moz 2, 16,3.

¹³ „Er muß viel mehr zurück oft schauen / Denn ihm gefällt Ägyptenland / Wo mancher volle Fleischtopf stand” (*Narrenschiff* 1964, 311).

Wenn sich der Sieche nicht recht hält
 Und zurück in seine Krankheit fällt
 So ist zu fürchten, daß er dann
 In Zukunft kaum genesen kann.

(*Narreschiff* 1964, Nr. 84, 311)

A bölcsességtől ismét elforduló bolond (*Der von der Weißheit sich wieder abkehrende Narr*) története a 18. századi *Narren-Spiegel*ben eszmei mondanivalóját tekintve azonos a brandti előképpel, képi ábrázolásában azonban eltér attól. Új elemként a háttérben feltűnik egy lángokba borult város, Szodoma. Az ekehúzásból hátratekintő alak Lót feleségét formálja meg, aki a munka nehézségét megelégtelve – és régi társai után vágyakozva – visszatekint Szodoma felé, ami egyben saját pusztulását, a balga állapotába való újbóli visszaesést jelenti.¹⁴

A kortárs XVIII. századi bolondirodalom

Bár a *Narren-Spiegel* legszorosabban a brandti szöveghagyományhoz kötődik, több XVIII. századi művel mutat téma- és formabeli rokonságot. Ilyen Christoph Weigel (1654–1725) 1700 körül Nürnbergben megjelent műve, az *Ein Schock Phantastn in einem Kastn* (WEIGEL 1700). A gyűjtemény 66-féle bolondságot ábrázol, amelyeket hatsoros rímes versek kísérnek. A versikékben az Egyes szám első személyben megszólaló irigységéről ismert bolond (*Der neidische Narr*) *így szól saját balgaságáról*:

Ich neid den Rechsten um sein Ehr,
 Um glück und Reichtum noch vielmehr,
 Um Nahrung, wolstand, Ambt und gunst,
 Womit ich mich doch quäl umsonst.
 Ich geb ein Aug hätt jener keins
 Nur daß ich reicher wärum eins.

(WEIGEL 1700, 48)

A kiadványt felhasználta a bécsi *Narrenprediger*ként ismert Abraham a Santa Clara (alias Johann Ulrich Megerle 1644–1709) is. A katolikus prédikátor és író 1709-ben, szintén Nürnbergben megjelent műve a *Centi folium stultorum...* száz különböző bolondságot mutat be, tehát 44 újabb bolonddal egészítette ki Wei-

¹⁴ „Loths Weib hat noch viel Gesellen / die auf rechten Wege gehen / doch bald unbeweglich stehen / und sich wieder laßen fällen: / Solcher Narr greift an den Pflug / hat doch bald des Ziehns genug” (*Narren-Spiegel* 1986, Nr. 84).

5. kép. *Die Drei Erz-Narren,*
Narren-Spiegel, Nr. 64.

gel katalógusát (A SANTA CLARA 1709). Emellett a mű további újdonsága, hogy minden bolondverset filozófiai-teológiai kifejtés követ, amely bemutatja az adott tulajdonságot, és irodalmi-történelmi példák felhasználásával annak ártalmairól és veszélyeiről értekezik. A bolondság megítélését tekintve ez a mű is a brandti hagyományt követi: felfogása szerint a bolondság nem más, mint bűnös viselkedés, amely az isteni akarat ellen cselekszik.

Dann in aller Wahrheit die Sünd nicht anders ist, als ein grosse Narrheit. Was ist der Cain anders gewesen, als ein neydiger Narr? Was Herodes anders, als ein ehrsuchtiger Narr? Was Lucifer anders, als ein hoffartiger Narr? Was Heli anders, als ein argwohnischer Narr? Was jener Soldaten bey dem Grab Christi anderst, als verlogne Narren? [...] Summa Summarum, stultorum infinitus est numerus. Die Narren seynd onhe Zahl und ohne Ziel. (A SANTA CLARA 1709, 16).¹⁵

¹⁵ Azonfelül minden igazság szerint a bűn nem más, mint egy nagy balgaság. Mi más volt Káin mint egy irigy bolond? Mi más Heródes, mint becsvágyó bolond? És mi egyéb Lucifer, mint egy kevély bolond, és mi más Éli mint egy gyanakvó bolond? És mi mások lehettek a katonák Krisztus sírjánál mint hazug bolondok? Summa summarum, a fogvatkozás meg nem számlálható. A balgák számtalan és céltalan sokaság. (A szöveg saját fordításom – Sz. K.)

A *Narren-Spiegel* szerzője minden bizonnyal ismerte Christian Weise *Die drey ärgsten Ertz-Narren* (1672) című művét is (WEISE 1672). Erre utal a könyv 64. fejezete, amely mind képi megjelenésében, mind témáját tekintve eltér a *Narrenschiff*től. Az eredetileg a gonosz asszonyokról (*Von bösen Weibern*) szóló fejezetet¹⁶ itt a három fő bolond (*Die drey Erz-Narren*) története váltja fel. Míg a versike Salamon példabeszédeinek egyik idézetére épül,¹⁷ addig az illusztráció teljes mértékben eltér ettől, és egy Európa-térképet tartó, főúri öltözképet viselő bolondot ábrázol. A képi megjelenítés és a címbeli egyezés (*Die drey Erz-Narren*) minden bizonnyal Christian Weise fent említett és korának népszerű regényére utal. Az ifjú Florindo családi végrendeletnek eleget téve – és azért, hogy megtarthassa örökségét – világ körüli útra indul, hogy megkeresse a három fő bolondot, és megörökítse azok képmásait. Útja során sok kalandban van része, és az emberi bolondság sokféle változatával találkozik. A világ körüli út témáját kívánja szemléltetni a fejezet illusztrációjaként szereplő és térképet tartó bolond.

Befejezés

A balgaság bűne Sebastian Brandt művében rejtett szellemi fogyatkozás, amely számtalan formát ölthet, és igen sokféle módon megnyilvánulhat az emberi cselekedetekben. Mivel a bolondság minden embert érint, annak külső jegyek alapján való felismerése nem sikerülhet. A felismerés csak önfelismerés formájában teljesül: Brandt a pusztulásba vivő bolond-vakság ellenszereként ajánlja saját művét, amelybe mint tükörbe tekintve ki-ki ráismerhet saját hibáira. Az az álláspont, hogy minden ember potenciális bolond, a bűn keresztény fogalmával mutat párhuzamot, hiszen Isten előtt minden halandó ember egyformán bűnös. Brandt azonban nem megtérésre szólítja fel a bolondot, és nem várja el tőle, hogy bűnei bocsánatát kérje Istentől, akinek kegyelme által szabadulása megtörténhet, hanem azt kéri tőle: ismerd meg önmagad, ismerd fel, hogy bolond vagy, és azáltal bölcs leszel. A mű tehát nem az értékeknek és erényeknek, hanem azoknak a belső feltételeknek a gyűjteménye, amelyek az embert képessé teszik arra, hogy önnön ítélőképessége és meglátása alapján felismerje a helyes utat.

¹⁶ Brandt Pieris kilenc leányához hasonlítja a gonosz asszonyt, akinek panaszkodása, csipkelődése vagy hazugsága sok békétlenséget hoz a világra (*Narrenschiff* 1964, 227). A Pireisek története Ovidius művében, az *Átváltozások*ban maradt fenn. A történet szerint a kilenc lánytestvér olyan büszke volt énektudományára, hogy a múzsákat hívta ki versengésre (OVIDIUS, *Átváltozások*, V, 294–340, 662–679), akik a verseny végén pimaszságuk miatt szarkává változtatták a leányokat.

¹⁷ Három dolog alatt indul meg a föld, és négyet nem szenvedhet el. A szolga alatt, mikor uralodik, és a bolond alatt, mikor elég kenyere van. A gyűlölt asszony alatt, ha mégis férjhez megy; és a szolgáló alatt, ha örököse lesz az ő asszonyának. *Péld* 30,21–23.

Ahogy Brandtot, úgy a 18. századi *Narren-Spiegel* szerzőjét is elsődlegesen a jobbitó szándék vezérli a mű kiadásánál. A 114 „különféle bolondnak képmásával” azt kívánja megmutatni, hogy azok az igaz bölcsesség tiszta vizének segítségével megtisztulhatnak piszkosságukból („sich von ihrer Unsauberkeit vermittelst des klaren Wassers wahrer Weißheit reinigen können”). A Brandtnál ismert bolondság-fogalom a *Narren-Spiegel* lapjain új megközelítésbe kerül, továbbá az emberi bolondság újabb formákkal, típusokkal egészül ki. Különbözik a két mű az emberi bolondság megítélését illetően is. Az emberi bolondságot érintő eltérő hozzáállást egyrészt a művek megszületése között eltelt csaknem 250 év hozta magával, másrészt a szellemi és ideológiai nézőpontok változása, az emberi tévedéseket megítélő kritikai pozíció eltolódása.

Bibliográfia

- A SANTA CLARA, Abraham (1709), *Centi-Folium Stultorum Jn Quarto Oder Hundert Ausbündige Narren Jn Folio: Neu aufgewärmet Und in einer Alapatrit-Pasteten zum Schauen mit hundert schönen Kupffer-Stichen zu rehrlichen Ergötzung aufgesetzt, Auch mit einer delicates Brühe vielerartiger Historien lustiger Fablen angerichtet*, Nürnberg, Lercher.
- BRANDT, Sebastian (1964), *Das Narrenschiff*, übertragen von H. A. JUNGHANS, durchgesehen und mit Anmerkungen sowie einem Nachwort neu herausgegeben von Hans-Joachim MÄHL, Stuttgart, Philipp Reclam.
- DEUPMANN, Christoph (2002), „*Furor satiricus*”: *Verhandlungen über literarische Aggressionen 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer (Studien zur deutschen Literatur, 166).
- FÜSSL, Johann Caspar (1769), *Geschichte der besten Künstlerin der Schweiz*, Zürich, Gessner.
- GRIMM, Gunter E. (1983), *Literatur und Gelehrtentum in Deutschland: Untersuchungen zum Wandel ihres Verhältnisses vom Humanismus bis zur Frühaufklärung*, Tübingen, Max Niemeyer (Studien zur deutschen Literatur, 75).
- KÖNNEKER, Barbara (1966), *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus: Brant, Murner, Erasmus*, Wiesbaden, F. Steiner Verlag.
- KRAUSE, Johann Gottlieb (1730), *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen des Jahrs MDCCXXX*, Hrsg. Uö., Leipzig, Zeitung-Expeditions, I.
- PROMIES, Wolfgang (1987), *Der Bürger und der Narr oder das Risiko der Phantasie: Sechskapitel über das Irrationale in der Literatur des Rationalismus*, Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- SEELBACH, Ulrich (2000), *Edition und Frühe Neuzeit*, in *Text und Edition: Positionen und Perspektiven*, Rüdiger NUTT-KOFOTH, Erich Schmit (Hrsg.), Berlin, Erich Schmidt Verlag, 99–119.
- SAHAR, Galili (2006), *Verkleidungen der Aufklärung: Narrenspiele und Weltanschauung in der Goethezeit*, Göttingen, Wallstein Verlag.
- THIEME, Ulrich –BECKER, Felix (1907–1950), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig, E. A. Seemann, XXII.

- Voss, Friederike (1994), *Das mittelniederdeutsche Narrenschiff (Lübeck 1497) und seine hochdeutschen Vorlagen*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau (Niederdeutsche Studien, 41).
- WELLER, Emil (1858), *Die falschen und fingierten Druckorte*, Leipzig, Falcke & Rössler.
- WELLER, Emil (1886), *Lexikon Pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker oder Verzeichnis jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten*, Regensburg, Verlag von Alfred Coppenrath.
- WEIGEL, Christoph (1700), *Ein Schock Phantast'n in einem Kasten mit Ihrem Portrait garnet in Kupffer gebracht und ausgelacht*, Nürnberg, Weigel.
- Wohl-geschliffenen Narren-Spiegel. Worinnen hundert und vierzehn Arten allerley Narren Ihr Eben-Bild und ungestaltes Wesen ersehen und sich von ihrer Unsauberkeit vermittelt des klaren Wassers Wahrer Weißheit reinigen können. Durch 115 Merianische saubere Kupfer vorgestellt und mit scherz- und ernsthaften Reimen heraus gegeben durch Wahrmond Jocosorius, Freystadt, Gedruckt in diesem Jahr*, Manfred LEMMER (Hrsg.), Leipzig, Koehler & Amelang, 1986.
- ZARNCKE, Friedrich (1854), *Sebastian Brands Narrenschiff*, Leipzig, Georg Wigands.

